

"אני"

בעקבות מאמרו של הרב דניאל אפשטיין (אקדמות, יא)

בחלק האחרון של מאמרו 'על מקור האחריות במשנתו של עמנואל לוינס', אקדמות, יא (תשרי תשס"ב), שואל הרב דניאל אפשטיין "האם לוינס לא הטיל על כתפי הסובייקט אחריות כבדה מנשוא? האם הקורא לא עשוי לחשוב "גדולה אחריתי מנשוא"? האם האחריות היא יחס חדר-סטרי, שבו "כל המשא מוטל על אדם אחד?".

שאלות אלה הן שאלות מבחן בעבורי והמורה שלימדני את כל מה שידוע לי הוא הרב דניאל אפשטיין. עוד הוא לימד אותי כי לוינס לא טרח במיוחד לצטט את פרנץ רוזנצווייג בכתביו משום שסבר כי רוזנצווייג נמצא ממילא בכל עמוד. ובהשאלה, רוב הדברים שאומר כאן שמעתי מפי הרב אפשטיין.

הרעיון המרכזי שאנסה לפתח הוא כי בנוסף לנטילת האחריות על שלומו של האחר – הממד המרכזי בשיטתו של לוינס – מתרחש אירוע רב חשיבות אצל האדם הנענה, את האירוע הזה אני מגדירה כ"הולדת האני", ואקספליקציה שלו מובאת להלן.

האחר הוא המטרד הנצחי. הוא מופיע תמיד בדיוק בזמן הלא נכון. הוא מעורר בנו את כל הנוגדנים שלנו: "מי הוא בכלל? הלוא אני לא מכיר אותו! מאיפה לו החוצפה להניח שאתפנה אליו, הלוא הוא מפריע לי בעיסוקים החשובים ביותר בעולם – בעיסוקים שלי! הוא פרויט. לא עובד, לא עצמאי, לא דואג לעצמו. שיסדר בעצמו, שיגלה עצמאות. אם הוא לא שמע על האוטונומיה של היחיד – ודאי שלא מגיע לו כלום, הלוא אין הוא במדרגת אדם כלל אם אין לו מושג על האוטונומיה של היחיד. מה פתאום הוא בא אלי? מי שלח אותו?".

בשאלתו של הרב אפשטיין על אחריותו הגדולה של הסובייקט ("גדולה אחריתי מנשוא") אפשר לראות סיכום כולל של כל השאלות והטרוניות האלה. למה זה רק באחריותי? אין אחרים שיכולים לעזור? למה דווקא אני? למה דווקא אני צריכה לעשות הכול?

מה יכול להביא אדם שעומד מול המציאות החד-משמעית הזאת של רגשותיו ודעותיו להתהפך פתאום, ראשו על כרעיו ועל קרבו ולהגיד "כן" לאחר. דרושה כאן קפיצה שהיא בעבורו סלטה מורטלה, שלילה של אישיותו, שלילה של הקונספציות שלו, שלילה בפועל של עצמו: אין הוא

המרכז עוד, האחר הוא המרכז.

אפשר להגיד לו רק: "טעמו וראו כי טוב ה'", יהיה לך טוב אם תעשה את הקפיצה הזאת. אבל עד שתעשה אותה היא נראית לך קפיצת מוות.

את שיטתו של לוינס ניתן לאפיין באופן כללי בשני האפיונים האלה:

1. היא מקוממת מאוד (הקורא כבר יודע זאת למקרא מאמרו של הרב אפשטיין ומפתח דבריי).

2. היא אמפירית, דהיינו, ניתנת לבדיקה ולהפרכה או לאישוש בדרך ניסיונית.

לא במקרה שיניתי למעלה את מין הכותב מסתמי לאישה: "למה דווקא אני צריכה לעשות הכול?" – שאלה שכל אישה וכל עקרת בית מגלמת בעצם הווייתה. שיטתו של לוינס מקוממת בעיקר נשים, כי נשים היו "לוינסיות" עוד לפני לוינס בלי שיבינו שהן למעשה האחר של העולם. נשים היו שם תמיד בשביל האחר ולא נראה שהרוויחו מזה משהו. האם אין זה משום שהאחר – הגברים – היו בעצם אחר מדומה? ואולי צודק לוינס בהבנתו שהנשים הן האחר האמיתי?

ב-Messianic Texts (עמ' 62) מתאר לוינס את האחר כעני וכנוקק:

The other is always the poor one, poverty defines the poor person as Other, and the relation with the Other will always be an offering and a gift, not an 'empty handed' approach.¹

האחר מבטא צורך אמיתי ולא מדומה. אם תוצאת ההיענות היא שעבוד, ניצול ומצוקה לא היה כאן אחר אמיתי. אם התוצאה היא הולדת "אני" כי אז היה כאן צורך אמיתי של האחר שרק האדם שממנו ביקשו את העזרה יכול היה לספקו.

מתוך כך אנו מגיעים לאפיון השני. לוינס מדבר על יחסים בין שני בני־אדם במישור המעשי ביותר: בקשת עזרה והיענות. זוהי פילוסופיה מעשית והיא ניתנת לבדיקה אמפירית משום שלא נדרשת כאן שום כוונה מיוחדת: אין צורך ביראת כבוד לחוק ולא חייבים לאהוב את הזולת. מה שדרוש כאן זה להגיד: "אני אעזור לך". ואת המילים האלה אפשר לומר בלי שום כוונה מיוחדת (חזן מהכוונה לקיים אותן, דהיינו, להיות כן).

מה קורה אחרי שנאמרות המילים האלה? ראשית לכל, פלוני מעניק עזרה פלוני לאלמוני. אך מה קורה לפלוני? כאן מתרחש מבחן התוצאה שהוזכר למעלה ושיפורט להלן. אם משהו טוב קורה לו, סימן שהיה כאן אחר אמיתי. (מכל מקום תמיד הוא יוכל לשמוח על שמהו טוב קרה לאלמוני).

נחזור ל"טעמו וראו כי טוב ה'".

מה קורה כאשר אדם יוצא נגד כל מה שמשמעותי בשבילו, יוצא נגד עצמו, שולל את עצמו, לוקח אחריות על האחר ואומר לו "כן"?

1. Emmanuel Levinas, *Difficult Freedom*, London 1990, p. 62

הדבר שמתרחש הוא הולדת ה"אני".

ה"אני" הוא המקבילה הארצית של אלוקים במונח הרמב"ם של המילה, זאת אומרת, כאשר מדברים עליו אפשר לומר רק מה הוא "לא" – בדרך השלילה – ולא מה הוא "כן".

האני הוא לא התכונות שלך ולא הכישורים שלך, לא ההיסטוריה שלך ולא ההישגים שלך. כל הדברים הללו קיימים גם באדם שאין לו אני. יכול אדם להיות חיים ארוכים ומלאים ולאהוב ולשנוא ולהרגיש וליהנות ולהיות מאושר או אומלל בלי שיהיה לו אני, והוא גם לא ידע כלל שחסר לו משהו.

המציאות היא שרוב הזמן יש לנו אני אריסטוטלי – עצם שמלכד את כל רשמינו, הדבר ה"אחד" שמחזיק את הריבוי של רשמים, מחשבות, תכונות וההיסטוריה שלנו. זהה ומתמיד בזהותו עם עצמו, ה"אני" כמכל המאחסן בתוכו את כל רשמינו, ובהקשר פסיכולוגי – האני כמצבור של תכונות. את האני הזה ניפץ יום לרסיסים ושום דבר לא הקימו מחדש גם לא האני הטרנסצנדנטלי של קאנט.

למרות אובדנו של אני זה יש לנו הבלחות של "אני", ולמעשה, "רגעי אני". משהו שאפשר לתארו באופן שבו לייבניץ מדבר על אי-החדירות של המונאדה. זוהי אי-חדירות מושגית: האובייקט או העצם מוגדרים כך ששום דבר אחר מחוצה להם לא יחדור לתוכם. קאנט, בעקבות לייבניץ, שיבח במונאדולוגיה שלו את המושג הניוטוניאני של "כוח הדחייה" (repulsion), שגם הוא מבטא אותו כוח של המונאדה להרחיק כל דבר שמתקרב לשטח שלה.

וזהו הגדרתי ל"אני" על דרך השלילה: מה שלא נפגע כשפוגעים בך. הדבר שלא חדרו לתוכו ושלא פגעו בו למרות שהייתה כאן פגיעה. אילו הם "אירועי אני" משום שאין עצם רציף ששמו "אני". כאשר זה קורה אתה יודע שיש לך אני. אבל אם כל כולך נפגע כאשר פוגעים בך אין לך אני. ולכן בהקשר זה האני הוא כמציאה שמתגלה בהיסח הדעת. ועם זאת יש דרך שמובילה אליו, הדרך שנראית כמו התאבדות האישיות. הדרך של הקפיצה הלוינסית.

כאשר בן-אדם אומר "כן, אני אעזור לך", הוא אומר גם "אני". וכאן ה"אני" איננו רק מילה בתוך משפט בתוך שפה. אין זה אותו "אני" שנכרת כליל במתקפתו של יום, שאין מאחוריו מאומה, אלא כאמור, מילה בלבד. טענתי היא שברגע האמירה הזאת גם חוים חווית "אני" או "אירוע אני". וכפי שצינו למעלה, גם הדבר הזה ניתן לבדיקה אמפירית, שכן אין צורך כאן בתנאים מיוחדים: לא צריך להרגיש אמפתיה מיוחדת כלפי האדם שנענים לו, לא צריך לחוש יראת כבוד בפני ניסוח של חוק כללי שאתה חוקקת (כדברי קאנט) וכיו"ב. לא צריך כלום חוץ מליטול אחריות ולהתכוון למה שאומרים. וזהו כל ההבדל בין להיות או לא להיות. בין נוכחות להיעדרות.

האחריות היא כוח. אין זה מדויק כי מי שיש לו כוח מקבל אחריות, ההפך הוא הנכון – מי שמקבל אחריות יש לו כוח. כאשר מדברים על אחריות מוסדית, כלומר, Who is in charge מתכוונים

לשאלה ל מי יש הסמכות והכוח לפעול. מי ממונה על הדבר מכוח חלוקת התפקידים ומקבל בשל כך הרשאות וכוחות מסוימים. כאשר אני נוטל על עצמי אחריות על האחר אפשר לומר שאני מעניק לעצמי את הכוח לפעול בעבורו. כוח זה אינו כוח טכני; הלוואי אין כאן מערכת מוסדית שתקבע את סמכויותי ואת הרשאותי או את טיב הפעולה שאנקוט כלפיו. ובכל זאת כוח זה קיים. ולכן הוא נובע, לדעתי, ממשוהו חדש בתוך החיים שלי, מהולדת של "אני" שנוצר מעצם קיומו של הזולת ומן ההיענות אליו, והוא נמצא בעבורו. רגע לפני כן לא היה לי הכוח הזה, והנה הוא קיים. מאיפה הוא צץ אם קודם לכן הוא לא היה? הוא צץ והופיע משום שהנוכחות מוינה את עצמה עוד לפני שהיא מוינה את האחר, למרות שהיא נוצרה בגללו.

אצל לוינס נמצאת אבחנה זו בין ה-myself ובין ה-self, בין האני שהוא אוסף תכונותיו האישיות וההיסטוריה שלו לבין האני שיוצא מעצמו. בקטע זה מרחיב לוינס את הדיבור על האופי המוסרי של אני זה אשר "מקבל פנים [של האחר] ואת חוסר האפשרות להרוג", משום שהוא נוצר באמצעות שיחה עם האחר. זהו האני החבר בחברה שנוצרת כתוצאה מה"נס של היציאה מעצמך"; להבדיל מחברה שהיא אוסף מכני של אנשים.

קשה להגדיר חירות. החירות הסתבכה מאוד מאז קאנט. אך בטוחני כי כל אדם שישאל על כך יאמר בפשטות שמי שאין לו כוח הוא חסר חירות. ולמען האמת, אם יש לך "אני" חזק, הרי שהוא לא ייפגע (על-פי ההגדרה) גם כשמענים אותך. ולכן לא יהיה זה נכון לתאר אותך כחסר כוח גם כשאתה אסור בנחשתיים. על אחת כמה וכמה כשאתה נוטל אחריות וחש את הכוח הזורם מתוכך ממקורות שמעולם לא האמנת שהם קיימים בך, חש את השמחה על זה שאתה קיים, על זה שיש לך "אני", על זה שיש לך כלי רב עוצמה שמאפשר לך בעצם הכול, שמאפשר לך לומר: "אני לא פגיע".

ב-Messianic Texts (עמ' 90) מדבר לוינס על המשיח כעל מי שנושא עליו את האחריות לסבל העולם כולו. מיהו אותו משיח? ההגדרה היא כאמור, פונקציונלית: זה סובל בשביל כולם. וכל מי שנוטל על עצמו את הסבל הזה הוא יהיה המשיח, זאת אומרת, כל מי שיענה "אני" על השאלה: "מי מתגדב?"

התשובה לשאלה שהציג הרב אפשטיין בדבר האחריות הטוטלית נמצאת במישור הקוסמי: המשיח הוא מי שנוטל על עצמו את הסבל של כולם. ומי שנוטל את מלוא האחריות הזאת על כתפיו הוא המשיח. כלום יכולים אנו לתאר לעצמנו מה טיבו של ה"אני" שיש למשיח הזה? לא במקרה הגדיר פרופ' ישעיהו ליבוביץ את המשיח כמי שתמיד רק עתיד לבוא. האדם הרגיל, לעומת המשיח, נוטל על עצמו קטעי אחריות ולכן, לשיטתי, יש לו רק "אירועי אני" ולא "אני" קבוע. ואולם המשמעות המעשית של אירוע שכזה עוברת לתחום הטרנסצנדנטי הואיל ובעבור המקבל, האחר, זהו אקט

2 "Ethics and the Spirit", *Difficult Freedom*, p. 9

"אני"

מוחלט. לדוגמה, האיכר הפולני שמציל את היהודי מהנאצים, אף שאינו מחבבו במיוחד, מסמל בעבור היהודי את כל ההבדל בין חיים למוות. אירוע כזה אפשר לתפוס כמוחלט. גם במקרים פחות דרמטיים הערך של המעשה הוא מטפיסי, משום החד־משמעיות שלו בעבור המקבל: שום אדם אחר לא יכול לעזור לי בסיטואציה מסוימת זו חוץ מן האדם המסוים שאני פונה אליו. אם הוא ייחלץ לעזרתי קיבלתי כביכול את הכול.